

11. Karl Mannheim: Ideológia és utópia. Atlantisz, Bp., 1996. 175.
12. Uo. 228.
13. Kardos Tibor: Morus Tamás élete és utópiája. Előszó Morus Tamás: Utópiához. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1974. 6–7.
14. Uo. 7–8.
15. Frank E. Manuel – Fritzie P. Manuel: i. m. 94.

BÁLINT PÉTER

A FELTÉTELSZABÁS ÉS RENOVATIO FENOMENOLÓGIÁJA A NÉPMESÉBEN

A másodsorra kapott élet lehetőségfeltételei

■ A tradicionális népmesében a feltétel, illetve a feltételszabás olyan lényegi, az élet értelmének lényegére rámutató, ennél fogva a sorsbetöltést nyomon követő történet-szövevényben olyan nélkülözhetetlen motívum, amely az egész mesemenetet és a hős sorsát az első pillanattól fogva meghatározza. Mondhatjuk azt is, hogy a mesében a feltétel eleve a rendelkezésre álló kollektív „tudáskészlet”²¹ meghaladására és a „várakozási horizont áttörése”²² révén az új felismerések kifejezésére s ezzel egyidejűleg a tapasztalatok kicserélésére²³ szólítja föl a mesehőst. Ugyanakkor a feltétel olyan potenciális lehetőség, mely rejtetten ugyan, de benne van magában a létezésben (a mitikus-mesei sorsszerűségben), csak hát a lehetőség értelme még meg nem ragadott, ennek következtében értelemösszefüggése a hős tudatában nem áll össze lehetségláncolatá, mely megvilágítaná a feltételben (mintegy az austini direktívumban³) adott lehetőség valóra váltásának lehetséges mikéntjét, ezért is mondatik ki másvalaki tanácsában vagy a tanács értelmezését segítő tiltásban és parancsszóban, mely kizárja a rosszt, a helytelen és a végzetes lehetséges választását. A feltétel végül is a szellemi énemre találás ajánléka, ahogy Jean-Louis Chrétien mondja: „Nem azért veszítem el magam ebben a fényben, hogy aztán újra magamra találjak, hiszen akkor az út maga soha nem törlődne ki, hanem azért, hogy végre valóban megtaláljam magam, hogy eggyé váljak szellemi énem tiszta lényegével, ami mindig is voltam.”²⁴

Az otthonából kimozduló, világot járni/látni akaró hős, aki a védettségből, önmagába begubózásból ki-mozdulása révén egy előre nem látott életszituációba kerül, nemcsak idegenként viselkedik, hanem saját maga számára is idegenné/mássá válik, és ezt a mássá válását csakis a Másikkal, másokkal való találkozásában képes értelmezni. Az idegen az előszörre értelmezhetetlen életszituációban belebotlik valakibe (egy királyba, egy segítő vagy ártó lénybe stb.), aki az előrehaladását biztosítandó vagy éppen sorsának kiteljesedését időlegesen gátlandó kötelező érvénnyel előír számára bizonyos feltételt, melynek értelmezése és teljesítése révén ismer rá rejtett képességeire (vagy fogyatékoságaira), és képes a másságát az elébukkanó Másik másságában értelmezni.⁵ Ellenben a mesei történetmondás természete szerint a feladatteljesítés közben a hős csapdába kerül, meghal, vagy éppen olyan lényvel/Másikkal találkozik, aki túszként csapdában leledzik vagy maga is valamiféle szimbolikus halál állapotába került korábban. A hős továbbjutásának, sőt további létezésének és boldogulásának feltétele a rá kirótt feladat szituatív értelmezése és teljesítése, önmaga bőréből kibújása; „vedlése” közben világokat (égit és pokolbélit) jár be annak érdekében, hogy ő maga és a Másik felszabaduljon túszságából: vagyis újjászületése révén megtalált és jelenné tett sorsát betöltse.

A mesében minden halál egyben az újjászületés reménységét/ígéretét hordozza, amikor is egy másfajta, az előző élettől gyökeresen eltérő, a korábbi hibáktól és bűnöktől megtisztult s egy új létlehetőség-feltételt kínáló élet adományként adódik a mese-

Ez a tanulmány rövidített változata az eredetinek. (a szerző)

hős számára. Az újraélni vagy az újjáéledni kifejezést jelen tanulmányban a jungi renovatio értelmében használom következetesen. A meseszövegekben – miként Jung érveléséből következtethetünk – egyfelől azt értjük az újjászületésen, hogy: „[...] a megújult személyiség nem a lényegében változik meg, hanem csupán a működései, részei gyógyulnak, erősödnek vagy javulnak meg”; másfelől pedig azt tételezzük, amikor a „tulajdonképpen átalakulás, tudniillik az egyén teljes újjászületése” megtörténik.⁶ A mitikus sorsnak vagy egy mesei ártó lény varázshatalmának (a róheimi varázserővel bíró szavainak⁷) köszönhetően valamiféle szimbolikus halál állapotába jutott mesehős (vagy nekirendeltje) egyszeriben képtelenné válik az élet normális rendje szerinti egzisztálásra, mondhatni beláthatatlan ideig „hibernálódik”: „Majd ojan divat vót akkor az országokba, kirájak közt, ki mit álmodott, reggel mindenkinek be kellett vallani. Ez a fiatalember pediglen nagyobb veszéjt álmodott a kirájra, minthogy be is tejjesedett, hát nem vallotta be. Ezér a kiráj bosszúságába kú közzé rakatta. De hogy sorvagyon, ne hirtelen hajjon meg.”⁸

A szimbolikus halál állapotába⁹ kényszerített lénynek meghatározatlan ideig tartó túszként létezésből kell „felgyógyulnia”, („kifehérednie”, megtisztulnia), miközben elszenvedti azt a szorongást, amiről Lévinas beszél: „A halál iránti szorongás éppen hogy a megszűnés lehetlenségében, a hiányzó idő és a még fennmaradó rejtélyes idő kétértelműségében áll.”¹⁰ A túsznak a halál tornácában létezése során kellő ideje van átgondolni mind az egyéni élete kizökkentségének valódi okát, mind a meg nem élt és meg nem értett boldogság iránti vágyakozásban a lehetetlen tovább így-élni érzetét; mind pedig a nem-lét, a látszólagos-létezés keservéből fakadó – Tengelyi értelmezésében új felismerésből születő¹¹ – tapasztalatát, mely a más létezőktől való elkülönülését, teljes magába zártságát, megszólíthatatlanságát eredményezte. A túsznak következtetés nélkül nincs és nem is lehet más célja, mint e „halál iránti szorongás” létállapotának meghaladása és a túllépéshez egy segítő lény szabadító szándékának kieszközlése különféle ígéretekkel, melyekről előszörre nem tudhatók, hogy az austinai értelemben érvénytelenek vagy rosszhiszeműek-e, vagyis hogy az ígérettel szemben ellenére mégsem tartja be őket.¹² „A szerető a lét meghaladására törekszik, hogy megszabadulhasson a léte aláaknázó fenyegetéstől és ne essen áldozatul a hiábavalóságnak.”¹³

A túsznak „fogsága” alatt nem is lehet más feladata, mint a „megváltóra” várakozás során megtalálni a múltba vesző kezdetet, amely nem egyszerű ismétlés, nem egyszerű újakezdés, nem is abszolút kezdet, ámde nem is nélkülözi az elmúlt lévinasi „tapasztalatát”,¹⁴ hanem olyan szenvedés, vezeklés által kiérdemelt létlehetőség, mely magában hordozza a jóra való vágyat, a jószág és legfőképpen a reszponzív etika tudatát. S amikor eljön az a lény, aki a szabadítására rendeltetett, a túsznak képesnek kell lennie felvenni a kezdeti lépést (arcán vagy szavain keresztül megnyitni és feleletre ösztökélni a másikat, aki nem kerülheti meg a valamikéinti választást¹⁵), az elrontott életét átgondolva képesnek kell lennie másként le- és megélni vele az immár másodjára ajándékba kapott életet. Ennek a megajándékozásnak (ajándékba kapott vagy megajándékozott létnek) persze feltételei vannak, amelyek mindkettejük számára kötelező érvényű elvárások és az elvárásinterpretációt követő teljesítések nyelvi alakzataiban és nonverbális gesztusaiban jelennek meg. Nem elegendő már – ahogy ezt Lévinas hangsúlyozza – az érkező másik megismerése, a válasza és feleletre ösztönzés, a megmutatkozás, mindkettejük számára kötelező a találkozás és érintkezés és e kettőből származó új felismerések mérlegre tevése: „Az ember az egyetlen olyan lény, akivel nem találkozhatok anélkül, hogy egyúttal ki ne fejezném neki ezt a találkozást.”¹⁶ Azt viszont meg kell állapítanunk rögtön, hogy minden egyes találkozásra érkező lény egyben „megváltó”: másként szólva teremtő apa, aki a találkozásra érkezvén azzal az ígérettel szembesül, hogy a Másik megváltása reményében új létlehetőséggel kecsegteti őt, de ugyanakkor tudatosítja is őbenne, hogy a megajándékozott létnek melyek a teljesítendő feltételei, ő maga pedig kinyilvánítja, hogy kész elfogadni a vele szemben támasztott feltételeket.¹⁷

A feltétel – fenomenológiáját tekintve – olykor kérügmatis nyelven (a beavatatlannak előtti eltitkolás szándékával), máskor nyíltan kimondott, minden egyes részletre pontosan kiterő elvárás. Az első esetre kiváló példa Jézus beszéde, melyet Márk evangéliumában (Mk 10, 15) olvashatunk: „aki nem úgy fogadja az Isten országát, mint egy kisgyermek, semmiképpen sem megy be abba.”¹⁸ Ellenben a mesékben azt láthatjuk, hogy a megváltásra érkezőnek az előre elmondott eseménysor olyan narratíva, mely

előrevetíti mind a saját képességeinek és fogyatékoságának átgondolását, erejének többszöri próbára tevését és kiteljesítését, ugyanakkor előre jelzi is a színen felvonuló mitikus lények erőszakos praktikáját, mely megpróbáltatások előtt nem menekülhet; mind a közös életük megteremtéséhez elengedhetetlenül szükséges áldozathozatal mikéntjét és nagyságát. A feltétel mindemellett a találkozás pillanatában elhangzott ígéretnek¹⁹ (az új létlehetőséggel megajándékozás, az ajándékozás jövőbeni gesztusának) mint performatív megnyilatkozásnak a megerősítése, amely az ígéret valóra válthatóságának tudatában és a megtartás szándékában fokozza a hős fizikai erejét, szellemi összeszedettségét, mivel arra ösztökéli, hogy a kezdeti kudarcokat legyőzve addig küzdjön, amíg el nem éri a kitűzött célt. A feltételben elhangzó narratíva tehát egyszerre: segélykiáltás és önfeltárás, intelem és biztatás, példázat és kánon, mely kizárja az elé vizionált veszélyekkel szembeni küzdelemlről szóló felesleges alkudozást, az önhittségből fakadó megfontolatlan beszédet, a becs- és bírvágyból eredő könnyelmű ígérgést, a túsznak tett ígéret előli szégyenteljes kihátrálást; de amely ugyanakkor megtanítja a hőst leküzdeni a kudarcból fakadó vereséget, restséget, hiábavaló önvádat, bizonytalankodást. A feltétel-narratíva továbbá múltidézés és bűnvallomás, beavatás és adományozottságra ébresztés, amikor is elmondója előre vetíti és be-láthatóvá teszi a Másiknak a sorsukat, jelen-valóvá avatja számára a jövőben lehetséges tulajdonképpen-létét, amivé a feladatteljesítés után sorsszerűen válnia kell. A feltétel-narratíva elmondása után egyszerűen beleivódik a hős emlékezetébe,²⁰ s noha a Másiktól személyesen, a szemtől szembe viszonyában hallotta, akkor is hat, amikor távol van tőle, érte küzd, mivel belsővé tett hangként szólal meg a tudatában: felejtethetetlenül. A másik hangja az övévé válik, s itt-létében olyan szellemi-fizikai összeszedettségre ösztönzi, mely a nála nagyobb erővel való szembeszállásra, diadalmaskodásra is képessé teszi, hiszen a monológ nyelvben immáron ketten nyilvánulnak meg: az ígértetevő és az adományozó az egymásért vállalt felelősségben. Éppen erről a nyelvben megnyilvánuló közösségiségről vagy testvériségről beszél Lévinas is: „A nyelv tehát testvériség, s ennél fogva felelősség a Másik iránt, vagyis felelősség azért, amit nem követtem el – a mások szenvedéséért és hibájáért.”²¹

Az időszakos vereség(ek) során a hős emlékezetében szóról szóra ismétlődik meg a narratíva, hogy a feltétel (s benne az utasítás és tiltás: maga a parancsszó) minden egyes szavának kellő nyomatókat és értelmet adjon. S ha esetleg valamelyik szó (amely Lévinas értelmezésében „lényege szerint oktató jellegű”²²) feledésbe merülne vagy értelme (intenciókkal és hangsúlyokkal telítettség²³) homályba veszne, minnek következtében a felszabadításra váró lény halálát kockáztatná, végső soron kitenné a másikat az „abszolút erőszaknak, az éjszakában bekövetkező gyilkosságnak”,²⁴ a hős újramondja az eredeti narratívát. Az adott élethelyzetben, tanulva a kudarcból, a felmondás (másként szólva az egész korábbi dialógus szövegösszefüggésében: a saját és az idegen/partner részéről elhangzó megnyilatkozások felidézése²⁵) során újraértelmezi a szavakat, melyek értelem-többlettel és megváltozott értelemösszefüggéssel bíró létmetaforákká válnak.

A feltétel-teljesítés a házasság szegletköve

■ Az egyik legismertebb mesetípusban (AaTh 513) halálos ágyán a királyné megeskeketi, egészen pontosan megátkozva a férjét: „Addig ne tudj megházasodni, ameddig az én fél pár cipőm nem találja valamilyen fehérnépnek a lábát!”²⁶ A király számára az életvitel további feltétele (mely valójában nem más, mint az élet normális rendjével szembenemelő átok) megkeseríti a haldoklónak esküvel megfogadott társkeresést, az általa kimondott feltételben elvártra: a hozzá illeszkedő²⁷ lényre találás útját. Az illeszkedés, vagyis az éppen megfelelőre találás elvárása (1) az első/eredeti feleség helyettesítésének gondját, mondhatni a „protézissel” történő pótolhatatlanságát vetíti elénk, ami a hosszúra nyúló és hiábavaló utazás/keresés során tudatosul a királyban/apában; (2) ugyanakkor az első/eredeti nem kellő megbecsülésének gyanúját ébreszti bennünk, amit a szeretetlenségből fakadó kegyetlen végakarat: az átok kimondása igazol, mely a férjet az egyik legősibb és legragikusabb bűnbe sodorja:

„– Eddig voltál a leányom, ezután leszel feleségem!

– Jaj, édesapám, hogy lehet az, hogy egy gyermek legyen az édesapjának a felesége?!

– Ez így van, mert anyád átka, Isten akaratja. Erről nem tehetünk.”²⁸

Az átok és a mítoszokból ismerős sors elhárítása és a varázserővel kimondott szó általi elvárásnak megfelelés elutasítása: egyfelől a királyi akarral szembeszegüléssel, másfelől a kijelölt, de előzetesen nem választott sors alóli kibújással egyenértékű. Mindkettő súlyos és elkerülhetetlen büntetést von maga után, mégpedig azt a haragból és irigységből eredő bosszút,²⁹ mely az elvárással és átokteljesítéssel ellenkezőre vár. A veszedelmes konfliktusba került királylányról elmondható, hogy olyan életkörülmények között cselekszik és szenved, melyet nem ő maga hozott létre;³⁰ története ettől fogva a menekülésről és a szenvedésről szól, márpedig „minden történet, amely a szenvedésről beszél, bosszúért kiált és felhív az elbeszélésre.”³¹ (Ez a bosszúnarratíva a szüzsé további konfigurációjának és a változat teljes kibontásának az alapja.) A királylány egy tudós öregasszony tanácsára, mintegy önmaga védelmében, maga is teljesíthetetlennek tűnő feltételekhez köti a házasságot („Ha csináltatsz nekem piros bogárból egy rendbéli rézgúnyát, a feleséged leszek”); ellenben a vénasszony tudós unokatestvére rendre megoldja a király helyett a feladatot, amiért, ha kényszerűségből is, de megkapja lányától az ígéretet, hogy a felesége lesz. A csellel kikényszerített ígéret bevalthatatlansága okán az ősi törvényhez ragaszkodó királylány megszökik apja udvarából, és a Zöld király fiához megy nőül, ámde a tőle született két megjelölt, vagyis „jegy alatti” gyermeket az áruhába öltözött apa/nagyapa megöli, és a szörnyű gyilkosság vádját a királynőre/lányára tereli, akit ezért a valódi gyilkos/apa tanácsára megcsonkítanak: „Ki kell hasítani a két csicsit, a két gyermeket az ölibe kell tenni, így valakivel vitessék fel itt nem messze az üveghegyre egy kétkerekű talyigába! Mikor a tetőre felérkeznek, ültesse fel s a két gyereket szorítsa a vérző két csicsihez! S az üveghegyen eressze le a talyigát, hogy menjen izzé-porrá mindene!”³²

Az elkerülhetetlen bosszú (másfelől a „szökés” miatt kiérdemelt sorscsapás) egyszerűen bekövetkezik. Mivel a királylány (természetesen a gyermekei is) az Isten pártfogoltja, megcsonkítása ellenére is elkerüli a halált, sőt saját ítéletét fordítja az apja ellen;³³ a bosszú maga hívja ki a bosszúállást: az istenítéletet. A pártfogoló segítségével mind az anya, mind a két fiú visszanyeri fizikai épségét/egészségét, a vízben történő rituális mosakodás révén megtisztulnak: egyben újjá-születnek.³⁴ Egy erdei tisztáson talált menedékhelyen várakoznak, hogy a mese logikája szerint oda érkező férj szolgálója segítségével rájuk ismerjen: a találkozás pillanatában voltaképpen magára az iszonyatos bűnre és a valódi bűnös kiltére rá-lásson. A meseszöveg zárlatában a királynőtől elhangzó narratíva, mely az átok előli meneküléstől a sorscsapásig bejárt élettörténet megisméltése, egyszerre világítja meg az apai ösbűnt és kegyetlen bosszút („Ha már egyebet nem tehettem, megöltem a két gyermeket, elpusztítottam, hogy ne legyen kibe gyönyörködjék”), illetve az „Ímhol vagyok!” ígéretét elfogadó férj saját esküjéről való megfélemlítését, ami a nem kellő megbecsülésből és a szeretet kölcsönösségének megsértéséből ered. Annak a be-látása, hogy az átkozott sorsa elől hozzá menekülő hitves szeretetének és a „jegy alatt” születendő gyermekekkel való ajándékának elutasítása nemcsak a saját boldogságának elnapolását, de egyben a mesekezdetben felbukkanó szeretetnélküli-lét és az abból fakadó átok megisméltését okozhatja, felnyitja a király szemét: ettől fogva maga is jól lát. A találkozásban felismeri közös jövődöbéli sorsukat, ez a felismerés volt a feltétele az új étellel való megadományozottságának, az ítélet/átok alatt állásból történő megszabadulásuknak. [...]

A két egyforma barát típusú mesevariánsokból nem tudjuk meg pontosan, hogy a hős miért, milyen indítatásból és szándékkal megy vissza a tethelyre: a kút mellé, ahol a sárkányt a meséből nélkülözhetetlen diskurzus után megölte, hogy a várost/királyságot és a királylányokat megszabadítsa a bőszen garázdálkodó sárkánytól. „Egyszer aztán arra vette az irányt, ahol a sárkányokkal elbánt. Amikor odaért, arra a helyre, hát mit látott ő ott, mint egy vén, öreg asszonyt. És már akkor egy zsák meg volt szedve csontokkal – ez a sárkányokból volt –, és még szedegette tovább. Arra megy Jankó, látja, hogy mit csinál az öregasszony, odaköszön illendőképpen.”³⁵ Gondolhatnánk előszörre, hogy talán a lelkiismerete ébredt föl – ám a mese logikájából természetesen következik a gonosztevővel való kíméletlen leszámolás, a titok fejében megkegyelmezés ígérete ellenére is. Noha szigorúan etikai értelemben a mesehős a sárkánnyal folytatott diskurzusban tett ígérete ellenére megszegi az adott szavát, tehát számonkérhetővé válik (ahogy a sárkány nem egy esetben számon is kéri a hőstől, hogy ti. betartja-e

igéretét), ám a mesehős nem megfelelni akar a sárkány kérésének/alkujának, hanem a cselekedeteiért és az általa okozott szenvedésekért éppen megfelelő ítéletet kiszabni akar rá. Az életvilág felett zsarnokoskodó, a normális rendet kizökkentő erőszakos hatalommal szemben nincs más mód leszámolni, mint a véglegesség és végzetesség következetességével. Ez nem a machiavellizmus mesebeli megdicsőülése, sokkal inkább az élet értelmének és jogának visszaperlése azoktól a szörnylényektől (óriásoktól, sárkányoktól stb.), akik – Vico szerint³⁶ – istenként vagy heroszként akarnak rátelepedni az emberre.

E fenti érvelés igazsága mellett (s ez régóta meggyőződése) ebben a mesenarratívában (is!) van a hősnek valami titkos bűne,³⁷ mely ugyan nincs pontosan kimondva/megnevezve,³⁸ nincs feltárva a jelenvalóságban (vagyis a hallgatóság elől a mondás most-jában elrejtett), mégis ott lappang a történet hátterében, és folyamatosan meggátolja a hőst abban, hogy felesége mellett élvezze a boldogságot, és az együttlét örömeinek éljen. Ehelyett örökké bolyong (miként nagyon sok mesetípusban ezt teszi az új férj), az erdőt járja, szolgáljával vadászik, királyfiakkal barátkozik, egyszóval az előkelő férfi (király) szerepét alakítja, amire Jean-Pierre Vernant utal egy helyütt.³⁹ Ez a rejtett bűn (vagy olykor inkább csak jellemgyöngeség) valójában nem más, mint a vélt vagy valós szeretetlenségből (pontosabban a „találtsága” tudatában a másodlagosság, háttérbe szorítottság érzete okán) fakadó öngyűlölet, ami cseppent sem meglepően az önmegvetésbe csap át, s „mely elkerülhetetlenül maga után vonja az önmagamra kimért büntetés szükségletét”.⁴⁰ Ez a magyarázat kézenfekvővé válik Ordódy József Két egyforma barátjában:

„Azt mondja a saját gyermek:

– Hát ha te mégy, akkor én is megyek!

– Nem Jóska, te édesanyámnak, saját gyermeke, neked itthon köll lenni velük és nekem meg menni köll! Mert mégis hogy legyen valaki, ha kiöregednek.”⁴¹
[Kiemelés tőlem – BP]

A saját gyermekkel szemben ön maga „idegen” státusával szembenéző „talált” fiú nem leli többé helyét otthon; az adott otthon többé már nem az ő otthona, otthontalansága nyomasztó teherré válik, épp azért, hogy elvesztette azt, amiről sokáig azt hitte: az övé is. S bár a talált/kapott iker-hasonmás testvére is vágya világot látni, vele együtt menni, sorsában kiteljesedni, Jankó, mint testvére élő lelkiismerete, fiúgyermeki kötelességére figyelmezteti őt. Valójában hátra hagyni, ugyanakkor megelőzni szándékozik az „igazit”, hogy másutt és másvalakivel saját otthont teremtsen. (Tudjuk jól, egyébként is sok variáns szerint megelőzi őt: minden esetben jobb, tanultabb, realistább, talpraesettebb nála.⁴²) A „nem saját” gyermeket saját boldogságára/sorsára való rátalálása szembesíti azzal a ténnyel, hogy a másik szabadságának korlátozása következtében érkezett révbe, mintegy helyette aratta le a babért,⁴³ s ezért a ráelözésért, jogfosztásért vádolja magát: így aztán egy szakrális rítus révén, a sárkány anyjának áldozza föl az életét. Halála a másikat hozza helyzetbe; a haláláról tudatosító jel (amit elindulásakor egyeztettek) hívásként foganatosul a Másik számára, cselekvésre mozgósítja az alteregót, aki úgy érzékeli a történeteket – Husserl meghatározásában –, „mintha én lennék ott”. Ám amikor a hős „ikertestvére” (aki „találtként” mindig csak hasonló⁴⁴, de egzisztenciakarakterét figyelembe véve soha nem lehet ugyanaz⁴⁵, csak az érzés szintjén a „saját énem modifikációja”⁴⁶) feltámasztja a királylányt szabadító hőst, s elárulja neki, hogy hitvesével hált (az együttválás szexuális értelemben vett érintkezése nélkül helyettesítette őt), a felszabadított leszámol az őt új életre keltővel, majd egy „mesei fordulattal” visszaadja neki az életét.⁴⁷ A két „én” (a valódi és a protézis) között a kommunikációs félreértésből származó konfliktus tisztázódik: az alteregó nem ígért semmit a hitvesnek a másik helyettesítése során, az „igazi” pedig hálás az új élettel megadómanyozottságért, s a hirtelen haragból elkövetett gyilkosságot maga is életadómanyozással kompenzálja. Ki-ki saját szerepét és önazonosságát tisztázva, együttesen visszamennek a fiatal hitveshez, s azzal a kérdéssel állnak eléje, hogy: megismeri-e, felismeri-e, voltaképpen ki is az igazi, a neki rendelt férje (másként szólva: ki mondta neki először és hitelesen azt, hogy: a „tied vagyok” és „Ímhol vagyok!”). A ki-választást és a felelősségteljes válaszadást megnehezítve kilátásba helyezik, másként szólva megfenyegetik, hogy amennyiben nem ismeri föl az igazit, nem tudja megnevezni az élete párját, mindketten véglegesen elhagyják. Az inkognitóba húzódó férj feltételt szab a lehetséges

új életük elé: „Hát igen, most itt vagyunk, és ketten vagyunk. Hát most ismerd meg, hogy melyik a férjed kettőnk közül. Mert ha megismered, akkor itt maradunk mind a ketten, de ha nem, akkor megyünk mind a ketten. És többet nem látsz itt soha!”⁴⁸

Az ikrek által megfogalmazott feltétel ellentmond ugyan a marquard-i intésnek: „Azért élünk, hogy mások életét ne nehezítsük meg nagyon”⁴⁹ – mivel az együttmaradás és az újrakezdés feltétele: a jól látáson nyugvó helyes döntés nagyon is megnehezíti mind a ki-választás ügyét, mind a döntéshozó életét: egyetlen pillanat alatt megnyerhet, ámde el is veszíthet mindent. A feltételhez kötött próbatétel lényege szerint mindig akadálygördítés is a másik elé, ahogy ma szokás mondani: az elhatározottság (szándék) és az összeszedettség (éberség) tesztelése, amikor is nem kevés gondot/nehézséget okozunk a másiknak azáltal, hogy a figyelem koncentrációjára és az észlelést zavaró érzések, szenvedélyek megfűkezésére készítjük. Az ikrek végtére is annak a belátására kényszerítik a fiatal hitvest – amit Marion az erotikus fenomén kapcsán a „kölcsonös fogadalom” jelentéséről kifejt –, hogy magának is el kell köteleződnie az „Ímhol vagyok!” esküvel, és „jelentésként” kell fölkinálkoznia a férje számára.⁵⁰

A kiválasztás és döntéshozatal helyességét illetően nagyon is példaértékű az a fordulat, amikor az egyik mesében arra a régi szokásra hívják föl a nehéz próba elé állított királyné figyelmét, miszerint arról ismeri föl az igazi férjét, hogy álmában átöleli őt karjával. Csakhogy ez a néma felelet és meghittlen őrző gesztus olyan ritussá váló szokás, mely hosszabb idejű együttlét után alakul ki; e meseváltoztatban viszont több elem is ellentmond a szokás kialakulásának, ugyanis már az első együtt töltött este után „eltűnik” a férj, tehát sem a hangja⁵¹ (mely Benjamin szerint a nyelven keresztül manifesztálódik, s az ember mimetikus képességének utolsó bástyája), sem az esetleges mozdulatai (melyek könnyen elsajátíthatók) nem árulkodnak nyilvánosan. Ordódy József idézett Két egyforma barátjában akkor „lepleződik” le a férj, amikor (a félrevezetés, a megtevesztés tréfájáról mit sem tudva⁵²) a magát szíven szűrő hitvest megmentendő leugrik a lóról, hogy felkarolja. Ez a szintén néma gesztus: a felkarolás a másikért történő felelősségvállalást emeli ki, s természetesen háttérbe szorítja az eredeti feltétel teljesülését, megmutatván egyben a fiúk által támasztott feltétel értelmének értelmetlenségét.⁵³ Noha Marion túllép Lévinas etikai rendszerének központi tételén, hogy ti. a szeretet kölcsönös, hosszasan bizonyítván, hogy valamelyik félnek mindig elsőként és feltétlenül és jobban kell szeretnie,⁵⁴ az elköteleződésnek és a szeretet örökkévaló jellegének megőrzése nála is hangsúlyos marad: „A másiknak nemcsak ebben a pillanatban kell kinyilvánítania, hogy »Ímhol vagyok!«, hanem meg kell ígérnie ugyanezt minden eljövendő pillanatra is. Nemcsak mondania kell ezt, hanem ebben a mondasban el is kell köteleződnie, örökre szóló ígéretet is kell tennie.”⁵⁵ Ez a megmásíthatatlan elköteleződés, hűség és az örök időre szóló ígérettevés az, ami évezredek át a keresztény házasság sarokköve volt. Bárhányszor belebotlik az ember, sőt tévedései, vétkei miatt egyenesen elbotlik a próbaköben, jobb, ha nem a házasság intézményét, a boldog együtt létezés és együtt lakozás elé támasztott feltétel betarthatatlanságát, hanem ön-maga jellembeli gyarlóságát vádolja bukásáért. Mesei tapasztalatból tudjuk, hogy kegyetlen szenvedésbe és hosszan tartó vezeklésbe kerül, hogy újfent felálljon, s a vele szemben korábban támasztott feltételek értelmét átgondolva: esélyt adjon a közös újrakezdésnek, akár itt a földön, akár az égi világban.⁵⁶ Ennek az újbóli felállásnak (mint újjászületésnek) a hősiességét,⁵⁷ vagy mondjuk inkább úgy: méltóságát, nagyszerűségét, emberpróbáló jellegét olyan körmönfont érvekkel kétségbe vonni, hogy tudniillik az ember képtelen örök hűséget fogadni, képtelen egyetlen valaki mellett kitaranni, olyasfajta cinikusság, a hagyományos közösségi törvények olyasfajta negligálása, mely az élet értelmét kereső embert az érzékiségben tobzódó ösztönlény szintjére fokozza le.

A tradicionális népmese – a faluközösség felhalmozott tapasztalata, pontosabban tudáskészlete – erre a lefokozott tudatszintből és érzékek tobzódásából fakadó összezavarodottságra, közösségi létformát és kánont sértő magatartásra is számos példát hoz. Jakab István görgényüvegcsúri mesemondó nem is egy meséjében megjelenik az erotika, az „erotizált húsrá” vágyakozás (melynek mesebeli előfordulását több mesekutató is tagadta), mely az ösztönök elszabadulását és a hős feleségválasztásának kudarcát mutatja be. A Feketebéli király c. mesében az elvarázsoltságból felszabadított királynő egyszerre inti és ösztökéli Jánast: „Mindenesetre, én nem vótam neked rendelve, hogy feleséged legyek, de hogyha tetszised van, lehetek. Úgyhogy a kenyeret megkezdheted,

de bevégezni nem végezheted a kenyeret be. [...] Jánas megfogadta a lánynak az oktatását, na de hát nagyon melegen [sic!] vállalt a szerelemtől, mert nagyon szerelmes lett a lányba. Na, úgyhogy mindenféle megtörtént ottan, ami történnivaló vót azan az íccaka, egész hajnalig.⁵⁸ [Kiemelés tőlem – BP]

A feleségválasztás kudarca abban keresendő, hogy a feltételben megígért/megszabott „ajándékot”: vagyis a leendő nászt (vagy más ígéretet) nem egyeztetették magával az érintettel (az adományozás másik részvevőjével), az elvárásolt lánnyal, aki megmenetése után vagy határozottan elhárítja a frigyét, vagy bosszút áll a tudtán/akaratán kívül kötött szerződés miatt, bosszúból megcsalja/elárulja az őt gúzsba kötő férjét. (Az is előfordul számos variánsban, hogy maga a feltételt teljesítő fél áll el a házasságtól,⁵⁹ mert idejében felismeri össze nem illeszkedő voltukat a neki ajándékozottal.⁶⁰) Ennélfogva az áthidalhatatlan távolság, az össze nem illeszkedés oka nem más, mint hogy képtelenek belépni egymás gondolkodásába, és benne maradni.⁶¹ Sőt, valamelyikük kihátrálni igyekszik e nyelvben levés lehetőségéből, s noha érti a hívást, de a hívásra adott felelet akaratlan vagy szándékos tévesztésen, félre- vagy mellébeszélésen, elnapoláson nyugszik, következképpen együttlétük kudarcához vezet. Minden egyes mesevariáns, amelyikben az össze nem illeszkedő pár valamilyen érdekből fakadó megfontolás, valaki általi meggyőzés okán együtt marad, a boldogtalanság állapotában szenved: e békételenségben változtatás jogát mint kényszerből kötött házasság kötelékének eloldását nemcsak hogy elismeri a mese, de üdvözlendőnek is tartja.⁶²

■ JEGYZETEK

1. Tengelyi László: Tapasztalat és kifejezés. Atlantisz, Bp., 2007. 284.
2. „[...] az újabb tapasztalatok sohasem cáfolnak meg minden előzetes elvárást, amely a korábban szerzett tapasztalatokból kinőtt.” Uo. 351.
3. Pléh Csaba: A szaván fogott szó. In: John L. Austin: Tetten ért szavak. (Ford. Pléh Csaba) Akadémiai, Bp., 1990. 16–17.
4. Jean-Louis Chrétien: A felejthetetlen és a nem remélt. (Ford. Cseke Ákos) Vigilia Kiadó, Bp., 2010. 93.
5. „A másik sajátos idegensége, amely elvi okoknál fogva különbözik a dolgok idegenségétől, épp abban nyilvánul meg, hogy a másik általunk neki tulajdonított értelemmel – szóban, arcjátékban és taglejtésben – olyan értelmet tud szembeszegezni, amely nekünk idegen, neki viszont sajátja.” Tengelyi: i. m. 32.
6. Carl Gustav Jung: Az újjászületésről. In: Uő: Az archetípusok és a kollektív tudattalan. (Ford. Turóczy Attila) Scolar, Bp., 2011. 118–119.
7. Röheim Géza: A varázserő fogalmának eredete. Posner Károly Lajos és fia, Bp., 1914.
8. (Az álmát elitkoló fiú) In: Ortutay Gyula: Fedics Mihály mesél. Akadémiai, Bp., 1978. 193.
9. A mesében a halál számos szimbolikus formában jelenik meg: elvárásoltság, betegség, alvás, erdőben bolyongás, fán kucorgás, kövé meredtség, téglaházba zártság stb.
10. Emmanuel Lévinas: Elkülönülés és beszéd. In: Uő: Teljesség és Végtelen. (Ford. Tarnay László) Jelenkor, Pécs, 1999. 39.
11. „[...] a tapasztalat olyan értelemképződés színtere, amely megelőző várakozásokat keresztesz, és új felismerést érlel.” Tengelyi: i. m. 281.
12. Austin: i. m. 37.
13. Jean-Luc Marion: Az erotikus fenomén. Hat meditáció (Ford. Szabó Zsigmond) L’Harmattan, Bp., 2012. 45.
14. „A tapasztalat az értelem olvasata, megértése, exegézise, hermeneutika, és nem intuíció.” Lévinas: Jelentés és értelem. In: Uő: Nyelv és közelség (Ford. Tarnay László) Jelenkor, Pécs, 1997. 47.
15. „[...] az arc vagy akár egy hát meggörbödő vonala nem pusztán történeteket mond el, hanem egyszersmind igényeket is támaszt velünk szemben.” Tengelyi: i. m. 277.
16. Lévinas: Fundamentális-e az ontológia? In: Nyelv és közelség. i. m. 11.
17. „– Én téged feleségül veszek, vedd azonban tudomásul, hogy soha semmiben sem szabad itélkezned nélkülem. / A lány ráállott.” (Szegény ember okos leánya) In: Kovács Ágnes: Szegény ember okos leánya. Román népmesék. (Ford. Bözödi György et al.) Népek meséi. Szerk. Karig Sára. Európa, Bp., 1957. 11.
18. Biblia, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1975. Az Újszövetség könyvei, 65.
19. Az ígéret mesterséges és természetes aktusáról, és ígértező személyéről Schelernél találunk fontos különbségtevést; szerinte „Az ígéret [...] természetes aktus, amelyben a személy már az akarás jelenlegi aktusában »megvalósítandóként« tételez valamilyen tényállást (s nemcsak a jövőben megvalósítandóként »elképzel« vagy »megítél«); jövőbeliként csak a megvalósításhoz szükséges tett van adva.” In: Max Scheler: „Formalizmus és személy” In: Uő: A formalizmus az etikában és a materiális etiketika. (Ford. Berényi Gábor) Gondolat, Bp., 1979. 720.
20. Az emlékezet szót itt Lévinas értelmezésében használom: „Az emlékezet révén önmagamat utólag, visszamenőlegesen alapozom meg [...]”. Lévinas: Az Ugyanaz és a Másik. In: Teljesség... i. m. 38.
21. Lévinas: Nyelv és közelség, i. m. 129.
22. Lévinas: Teljesség... i. m. 51.

23. Mihail Mihajlovics Bahtyin: A szó a költészetben és a prózában. In: Uő: A szó esztétikája. (Ford. Könczöl Csaba) Gondolat, Bp., 1976. 207.
24. Lévinas: Az arc és a külső. In: Teljesség... i.m. 197.
25. Bahtyin: i.m. 197.
26. A gonosz király leánya. In: Nagy Olga: Cifra János meséi. ÚMNGY. XXIV. Szerk. Nagy Ilona. Akadémiai, Bp., 1991. 231.
27. Az illeszkedés kifejezés megtalálható a népmesékben, pl. a Pava kapitány egyik ének/dalbetéjtében: „Jöjj kedvesem, szeretkezzünk / hisz mi nagyon összeillünk”. In: Kovács Ágnes: Világ Szépe és Világ Gyönyörűje. Magyarországi román népmesék. Purdi Mihály meséi. (Hocópán Sándor gyűjtése) Népek meséi. Szerk. Karig Sára (Ford. Ignác Rózsa), Európa, Bp., 1982. 10.
28. Nagy: i.m. 232.
29. A mesebeli király apára pontosan illenek Arisztotelész szavai: „És azok, akik igazságtalanságot elkövetők, ha hatalommal rendelkeznek, félelmetesek, mert a bosszútól tartanak [...]” Arisztotelész: Retorika (Ford. Adamik Tamás) Gondolat, Bp., 1982. 101.
30. Paul Ricoeur: A hármas mimézis. In: Uő: Válogatott irodalomelméleti tanulmányok. Osiris, Bp., 1999. 259.
31. Uo. 292.
32. Nagy Olga – Vöd Gabriella: Havasok mesemondója. Jakab István meséi. ÚMNGY. XXVI. Szerk. Nagy Ilona, Akadémiai, Bp., 2002. 243.
33. „Igy ekkor az asszony vérvő sebbel, amelyik még akkor is omlott, hálát adott az Istennek, hogy a legnagyobb irigyt, a legnagyobb gyilkosát ő pusztította el. Hiszen az kivallotta, hogy a két gyermeket is ő pusztította el.” Nagy: Cifra, i.m. 244.
34. „-Igazán most, mindeféle feltétele megvan – asz mondja –, egymásé lehetünk – asz mondja –, csak fürdőszobába kell menni, me mind a ketten meg kell onnat fürdjünk, fürdőteknyöbe, abba a tejbe, addig egymásé nem lehetünk.” (A világ legnagyobb szabója) Nagy-Vöd: i.m. 200.
35. Két egyforma barát. In: Dobos Ilona: Gyémántkigyó. Ordódy József és Kovács Károly meséi. Szépirodalmi, Bp., 1981. 167.
36. Giambattista Vico: A költői bölcsességről. In: Uő: Az új tudomány. (Ford. Dienes Gedeon és Szemere Samu) Akadémiai, Bp., 1979. 257.
37. Vö. Bálint Péter: A „volt-vagyok” megjelenítése a mesében. In: Uő: Meseértés és- értelmezés. A kárpát-medencei népmesehágyomány vizsgálata. Didakt, Debrecen, 2013. 99–124. (100). Olyasfajta bűnről van szó, amelyet meglehet sohasem követett el. A pszichológusok természetesen másféle magyarázatát adják a hasonmás szerepeltetésének, a lelki és értelmi fejlődés különböző fokozatait látva a két én egymásmellettségében.
38. Ha Ong megállapítását vesszük alapul: „A kimondott szó mindig esemény, mely időben zajlik [...]”, akkor az elhagatás nem más, mint eltűkolása az eseménynek, a véteknék/bűnnék, melynek az idejére sem derül fény. Walter J. Ong: Szóbeliség és írásbeliség. (Ford. Kozák Dániel) Gondolat, Bp., 2010. 70.; „hiszen a feleségit szerette –, mikor nem volt hivatala, kocsival vagy vadászattal, evvel töltötte az idejét.” („A gonosz király leánya”) In: Nagy: Cifra. i.m. 244.
39. „Ellenben a férfi az oikoszon belül a centrifugális elemet képviseli: ő az, aki az otthon biztonságos, elkerített terét elhagyja, hogy szembenézzon a viszontagságokkal, a veszélyekkel, a külső világ meglepetéseivel, ő az, aki kapcsolatba lép a külvilággal, érintkezik az idegennel. Legyen szó munkáról, háborúról, kereskedelemről, baráti kapcsolatokról, közéletéről, legyen a helyszín a mező, az agora, a tenger vagy az országot, a férfi tevékenysége mindig kívülre irányul.” Jean-Pierre Vernant: Mythes et pensée chez les Grecs. Études de psychologie historique. La Découverte/Poche, Paris, 1996. 162.
40. Marion: i.m. 79.
41. Két egyforma barát. Dobos: i.m. 157.
42. „Kijárták a fiúk a kollégymot. Mikor kijárták, József nem tudta, hogy ő ki vagy mi. Tanulni tanult, mert gondolta, hogy a tanulás örökké jó, s jó is lesz. Károly pedig mit gondolt? Hát minek tanuljak. Hát úgyis király leszek! Hiszen az anya valamit pusmogott az édesgyermek fülibe.” József és Károly. In: Nagy: Cifra. i.m. 248.
43. A mesevariánsok ismeretében szólnunk kell arról, hogy nem mindig a „nem saját” gyermek indul el elsőként világot látni. Viszont az analitikus értelmezést igazolja az a tény, hogy az egyik mese tanúsága szerint a „hasonmás” az egymásra találást követően el is tűnik, mert csak árnyék volt, az „eredeti” gyermek másik fele, aki tevékenységével hozzásegítette az „újjászületett”, hogy képes legyen a feleségével való boldogságra, tulajdonképpeni-létére találásra.
44. Jung beszél a belső átváltozás kapcsán az újjászületett másik/új lényről: „Ez az »új lény« a bennünk élő másik, a jövőbeli, a tágasabb és nagyobb személyiség, akit korábban a belső lelki barátunkként már megismertünk.” – Jung: Az újjászületésről. In: Uő: Az archetipusok... 134. Számos mesében a másik jobb tanuló, szorgalmasabb, körültekintőbb, megfontoltabb, mint a tulajdonképpeni hős. Benjamin a hasonló és a rokonság viszonyát ekként értelmezi: „Nem a hasonló létesít rokonságot. A hasonló csak ott, ahol az analógia fölé emelkedettnek bizonyul – és végső soron mindenütt ilyennek kíván bizonyulni –, csak ott lehet bejelentője a rokonságnak, amit egyedül az érzésben lehet közvetlenül érzékelni – sem a szemléletben, se a rációban –, szigorúan és szerényen azonban meg lehet ragadni a rációban. Az emberek rokonsága közvetlen érzékelés a nép érzésében.” Walter Benjamin: Analógia és rokonság/Töredékek. In: Uő: A szírének hallgatása. (Ford. Szabó Csaba) Osiris, Bp., 2001. 99.
45. „A 'hasonló' (semblable) hiányos marad az 'ugyanaz'-hoz (même) viszonyítva. Arisztotelésszel szólva: a hasonló az 'ugyanaz' megértése a 'különbségben' és a különbség ellenére.” In: Paul Ricoeur: Az élő metafora. (Ford. Jeney Éva, átdolgozta Földes Györgyi) Osiris, Bp., 2006. 435.
46. Tengelyi László: Élettörténet és sorseseemény. Atlantisz, Bp., 1998. 73.